

КОМУНІКАЦІЙНЕ СЕРЕДОВИЩЕ В ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИЦІ ФОРМУВАННЯ ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ

Розглядається взаємозв'язок теоретичних аспектів дослідження комунікаційного середовища з використанням у практиці моделювання комунікаційного середовища освітнього простору.

Ключові слова: *комунікаційне середовище, структура, еволюція, освітній простір, суспільна реальність.*

Рассматривается взаимосвязь теоретических аспектов исследования коммуникационной среды с использованием в практике моделирования коммуникационной среды образовательного пространства.

Ключевые слова: *коммуникационная среда, структура, эволюция, образовательное пространство, общественная реальность.*

Annotation. The article concerns the theory of communication environment research and its practical use in the process of modelling communication environment in the sphere of education.

Key words: *communication environment, structure, evolution, sphere of education, social reality.*

Актуальність теми пов'язана з необхідністю з'ясування змін у комунікаційній підсистемі суспільства та їх впливу на організацію й управління комунікаційним середовищем у суспільстві та його підсистемах. Необхідність дослідження комунікаційного середовища (КС) зумовлена певними протиріччями, що існують у науковому пізнанні нових комунікаційних реальностей, зокрема поширенням використання понять «комунікаційний простір», «інформаційне», «інформаційно-комунікаційне» та «комунікаційне середовище» в теорії СК і відсутністю узагальнень щодо їх системно-структурних зв'язків.

Середовищна тематика в контексті інформатизації суспільства формується з початку 90-х рр. XX ст. У соціально-інформаційних дослідженнях відомі праці Ю. А. Шрейдера, Ю. М. Арського, Р. С. Гіляревського, А. І. Іванова, А. І. Чорного, в яких зосереджена увага на формуванні інформаційно насиченого середовища, що має бути орієнтоване на споживача [2, 6, 19, 20, 21, 29, 34]. Інформаційне середовище й інформаційний простір — важливі конструкти досліджень періоду початку інформатизації суспільства.

Комунікаційне середовище (КС) є феноменом, що, з одного боку, пов'язаний з певними закономірностями суспільного розвитку, а з іншого — здійснює детермінуючий вплив на соціокультурний простір. Здатність суспільства ефективно використовувати

інформаційні ресурси й засоби інформаційних комунікацій, досвід і досягнення, застосовувати все це на практиці визначають його комунікаційну культуру як результат самоорганізації сучасного соціально-культурного простору.

Тому **мета** статті — окреслити фундаментальні аспекти комунікаційної теорії з дослідження комунікаційного середовища й установити її зв'язок з прикладними аспектами використання теорії в практиці організації та управління освітнім простором. Завданнями статті є виявлення сучасних положень соціально-комунікаційної теорії щодо соціально-комунікаційного простору та комунікаційного середовища як його структурної організації; визначення напрямів використання комунікаційної теорії в практиці організації та управління освітнім простором.

У сучасній соціально-комунікаційній теорії склалося уявлення, що розвиток інформаційного суспільства зумовлений формуванням єдиного комунікаційного простору [4, 5, 8, 9, 22, 23]. При цьому багато дослідників звертають увагу на його неоднорідність і наявність певних середовищ, що складають особливості існування комунікаційного простору як нової соціальної реальності. Це стало підставою для формування положення про наявність кількох комунікаційних середовищ, що зумовлюють багатовимірність комунікаційного простору [7]. Тому виникає необхідність вивчення цих середовищ, що дозволить підвищити якість орієнтації в комунікаційному просторі сучасності, досягти гармонізації протиріч, які виникають у структурі простору, зробити їх адекватнішими і комфортнішими для соціальної взаємодії. З огляду на це в сучасних умовах реформування системи освіти потребує детального вивчення та аналізу комунікаційного середовища освітнього простору.

Проблематику освітнього простору активно розробляють як зарубіжні, так і українські вчені. Серед них можна назвати дослідження І. Гавриленка [23], М. Кастельса [11], Д. Константиновського [14], О. Скідіна [25] та ін. Ці вчені аналізують сутність, характеристики, ознаки, а також впливи загальносвітових процесів на освіту та процеси її функціонування. Аналіз педагогічної літератури свідчить про значний інтерес до питань формування освітнього простору. Але дослідники фактично не звертаються до розгляду його структури і властивостей, як окремих елементів, що не відповідає вже досягнутому рівню його дослідження в теорії СК.

Більшість дослідників означеної проблеми (С. Бондарева, О. Веряєв, С. Гершунський, Б. Ельконін, Б. Серіков, І Фрумін та ін.) під поняттям «освітній простір» розуміють певну територію, яка пов'язана з масштабними явищами в галузі освіти: як певна частина

соціального простору, в межах якої здійснюється нормована освітня діяльність; як єдність, цілісне утворення в галузі освіти, яке має свої межі, що уточнюються окремо — світовий освітній простір, міжнародний освітній простір, європейський освітній простір, освітній простір регіону, навчального закладу тощо.

А. Цимбалару поняття «освітній простір» тлумачить як «феномен зустрічі та взаємодії людини з оточуючими її елементами-носіями культури (освітнім середовищем), у результаті чого відбуваються їх осмислення та пізнання» [26].

Аналізуючи наукові джерела, що стосуються проблеми освітнього простору, А. Цимбалару доходить певних висновків:

1) освітній простір відображає систему соціальних зв'язків та відношень у галузі освіти, характер взаємовідношень суспільства і соціальних інститутів, пов'язаних із задоволенням освітніх потреб суспільства;

2) освітній простір — структурована система педагогічних факторів, що забезпечують взаємодію, осмислення та пізнання (освоєння) особистістю в процесі її розвитку та становлення спеціально організованого педагогічного середовища;

3) освітній простір — місце перетинання діяльності всіх учасників освітнього процесу, де забезпечуються використання та активізація їх творчого потенціалу;

4) освітній простір завжди має певні особливості залежно від його географії;

5) освітній простір характеризується обсягом освітніх послуг, потужністю, інтенсивністю освітньої інформації, освітньою інфраструктурою (якісний і кількісний склад її елементів, їх розміщення в просторі та взаємодія) та функціонує на принципах взаємодії різних освітніх систем, породжених певною культурою.

Таким чином, простежується відсутність необхідного зв'язку прикладних досліджень із сучасними тенденціями і положеннями теорії СК, де питання комунікаційного простору та комунікаційного середовища досліджується в межах генералізаційної методології і скеровані на універсальний (фундаментальний) рівень вивчення об'єктів.

У теорії соціальних комунікацій поступово склалося положення про неоднозначність понять «комунікаційний простір» та «комунікаційне середовище». Ці питання розглядалися автором в попередніх публікаціях, присвячених еволюції комунікаційного середовища, передумовам його становлення в добу інформатизації [27, 28].

Сучасне комунікаційне середовище інформаційного суспільства розкривається через здійснення фронтальної інформатизації

та глобалізації соціально-комунікаційних процесів, коли новітні способи і засоби збору, накопичення і переробки даних, телекомунікації стають дієвим елементом усіх форм інформаційно-комунікаційних зв'язків без обмежень. Еволюційні тенденції суспільної діяльності створюють умови для збереження і трансляції досягнень науки, освіти, культури тощо, а також задоволення потреб в інформації. Отже, динаміка комунікаційного середовища має основоположне значення для інтенсивного використання доступних знань у всіх значущих сферах діяльності суспільства і є необхідною умовою розвитку соціуму [15]. Водночас важливим кроком до прогресу комунікаційних взаємовідносин має стати активне подолання комунікаційних бар'єрів і перешкод (технічних, мовних, психофізіологічних, знакових, смислових, ситуаційних, соціальних, культурних тощо), які виникають у процесі глобальної інформатизації суспільства.

Інформаційне середовище — складова інтегральної галузі життєдіяльності людства — представлена економічною, політичною, культурною, освітньою, науковою та іншими сферами. Воно стало визначальним явищем суспільної реальності на етапі застосування інформаційно-комунікаційних технологій та становлення інформаційного суспільства.

Нині значний інтерес науковців до проблем формування комунікаційного середовища пов'язаний, передусім, з сучасними технологіями, які повністю змінили уявлення суспільства про майбутнє людської цивілізації. З цих позицій науковці аналізують характерні ознаки, проблеми, перспективи розвитку комунікаційного середовища в умовах інформаційного суспільства. Кожному суспільству для забезпечення обміну і розповсюдження інформації необхідне повноцінне комунікаційне середовище. Еволюція людської культури й еволюція соціальних комунікацій взаємопов'язані між собою, оскільки комунікація є органічною частиною людської культури і кожен її еволюційний етап має тільки йому притаманні характеристики. У працях багатьох дослідників (Р. Ф. Абдеева, Д. Белла, В. О. Ільганаєвої, В. Б. Кашкіна, Г. Г. Почепцова, В. П. Конецької, А. В. Соколова) розкривається вплив рівнів комунікаційної культури на систему становлення соціальної комунікації, яка є характерною для кожного історичного етапу розвитку суспільства [1, 3, 7, 10, 13, 16, 22, 23].

Сучасні науковці зазначають, що комунікаційне середовище є універсальною сукупністю матеріально-речових, субстанціонально-змістових, технологічних, організаційних умов, які дозволяють соціальним групам і структурам здійснювати передачу та взаємобмін інформацією, що, перш за все, необхідно суб'єктам

комунікаційної взаємодії та спілкування в конкретно-історичному просторово-часовому континуумі [8, 12, 24].

Ми пропонуємо під КС розуміти сукупність умов виникнення, наповнення, здійснення, реалізації комунікаційного процесу і наявності зворотного зв'язку. КС — необхідний фактор і цілісна система формування єдиного комунікаційного простору суспільства.

Сучасні парадигмальні комунікативні стратегії, ґрунтовані на активному символічному використанні інформаційних і телекомунікаційних технологій, поєднують інструментальні і функціональні комунікаційні дії, забезпечують новий тип спілкування людини, культури, соціуму, а саме: віртуальність, інтерактивність, гіпертекстуальність, глобальність, креативність, анонімність, мозаїчність [15, 17, 19]. Розглянемо окремі головні особливості вищезазначених комунікаційних процесів.

- Специфічний паралельний цифровий простір (електронна форма комунікацій) зумовлює віртуальність комунікативних процесів, коли електронне спілкування, на відміну від усної, або документальної форми комунікації, відбувається у віртуальному інформаційному просторі глобальної комп'ютерної мережі.

- Інтерактивність проявляється в розвитку гіпермедіа, що разом із мас-медіа є універсальним посередником комунікаційного соціального спілкування в різних сферах суспільного життя.

- Гіпертекстуальність розглядається як нова текстуальна парадигма та спосіб комунікації в суспільстві, орієнтовані на численні одночасні потоки інформації. Гіпертекст є загальнодоступним засобом створення, збереження, передачі даних, об'єднує всі інформаційні потоки біт в єдиному інформаційному комунікаційному середовищі, забезпечує глобальний характер спілкування [15].

- Глобалізація комунікації знімає просторово-часові обмеження комунікативної взаємодії, сприяє формуванню мегасуспільства.

- Креативність у віртуальному спілкуванні є класичним прикладом виявлення людиною максимальних можливостей для конструктивної діяльності у віртуальному середовищі як новому типі комунікативного співтовариства.

Інтернет як глобальна інформаційна мережа видозмінює архітектуру сучасного освітнього простору. До наукового дискурсу вводиться термін «віртуальна освіта», що означає «процес і результат взаємодії суб'єктів та об'єктів освіти і супроводжується створенням ними віртуального освітнього простору, специфіку якого визначають саме ці об'єкти і суб'єкти» [31]. У дискурсі освітнього простору найбільшою мірою використовується підхід, згідно з яким Інтернет — це специфічна комунікативна система, що породжує новий тип суб'єкта. Суб'єкт у такому освітньому просторі

набуває, з одного боку, таких характеристик, як особиста відповідальність за свою освіту в умовах «інформаційного вибуху»; побудова власної ідентичності в умовах «невизначеної», ігрової, віртуальної реальності; значне розширення діапазону особистісних виборів у сфері самовизначення і, відповідно, відповідальності за них. З іншого боку, вимір віртуальності може надавати суб'єктові освіти характеристик неперсоніфікованості, оскільки знімає необхідність безпосереднього особистого контакту суб'єктів в освітньому просторі. Ця обставина зумовлює необхідність перегляду як форм, так і змістових аспектів освітніх практик [32]. Розвиток «віртуальної освіти», систем дистанційної освіти сприяє формуванню єдиного освітнього простору. Саме з розвитком методів дистанційної освіти освітній простір став одним із могутніх інструментів формування свого єдиного світового освітнього простору. Нині він здатний долучати численні країни до інтеграційних процесів у сфері освіти і підготовки фахівців.

На нашу думку, структура КС освітнього простору, як і КС суспільства в цілому, містить такі елементи: техносферу, соціоінфосферу (документосферу, інфосферу, когнітосферу), семіосферу, сферу СКД, перцептивну сферу. Неможливо вирішувати завдання вдосконалення розвитку, з урахуванням одного елементу КС. При порушенні внутрішніх зв'язків чи при недорозвиненості одного з елементів КС руйнується його системність, що є причиною порушення властивостей комунікаційного простору в цілому. Таким чином, потрібен комплексний підхід до вирішення питань формування КС з відповідними для суспільних потреб характеристиками.

Теоретичні положення щодо розуміння комунікаційного середовища реалізовані в різних соціально-комунікаційних підсистемах, зокрема в бібліотечній сфері, у сфері галузевих комунікацій: організаційній, бізнес-комунікації, маркетингової комунікації, рекламної комунікації, комунікації у сфері державного управління, PR комунікації. Переважно в цьому контексті ставиться питання вдосконалення комунікаційної діяльності з використанням сучасних інформаційних та медіа технологій, регулювання інформаційних потоків, створення зворотного зв'язку з аудиторією, інформаційне забезпечення користувачів.

Розглядаючи комунікаційне середовище освітнього простору як відображення багатофункціональної системи соціальних зв'язків, взаємовідносин у сфері освіти, пов'язаних із задоволенням нагальних потреб суспільства, слід пам'ятати, що воно має часові характеристики. Зокрема, минуле — колективний досвід, системи соціально-комунікативного знання, уміння та навички, що

втілені в матеріально-суспільних комунікаційних явищах, зразки і традиції комунікаційної дії та соціально-інформаційні й когнітивні процеси тощо; теперішнє — творча колективна праця, ефективне використання досягнень інформаційної революції в освіті, інноваційні трансформації соціально-культурних здобутків людства через результативну прагматичну діяльність, основу на використанні комп'ютерних і телекомунікаційних технологій тощо; майбутнє — суспільно необхідні соціально-комунікаційні реальні можливості, перспективні плани, прогресивний розвиток комунікаційного середовища інформаційного суспільства.

Комунікаційне середовище освітнього простору стає реальністю, де реалізується комунікативний ланцюжок: хто?, що?, навіщо? кому?, у якому питання — що? і навіщо? (з якою **метою**?) — є головними елементами. Результатом реалізації комунікаційного ланцюжка мають бути взаєморозуміння і об'єднання суб'єктів та об'єктів освітнього процесу з **метою** досягнення важливою для обох учасників взаємодії результату. Досягнення консенсусу є надзавданням функціонування КС у напрямі створення збалансованого освітнього простору.

Ефективну спробу створення об'єктно-орієнтованої моделі інформаційно-комунікаційного середовища на прикладі освітнього простору запропонувала І. М. Розіна [18]. Автор створеної моделі називає п'ять ознак:

- 1) інтегративну цілісність;
- 2) багатокультурність та багатоплановість;
- 3) надмірність (у позитивному сенсі);
- 4) відкритість;
- 5) мовну (лінгвістичну) спрямованість.

Цілком слушним, на нашу думку, є висновок І. М. Розіної: не зважаючи на активний розвиток інформаційно-комунікаційних технологій у напрямі мультимедіа, конвергенції різноманітних середовищ, основою для взаємодії в інформаційно-комунікаційному середовищі був і залишиться текст, наприклад, у форумах, чатах, інших діалогових системах у реальному часі. Модель освітнього інформаційно-комунікаційного середовища науковець розглядає як об'єктно-орієнтовану, де об'єктами є: користувачі (викладачі, учні й інші учасники педагогічного процесу, провайдери освітніх послуг), правила взаємодії (передбачені комп'ютерною програмою, курсом, інтуїтивні, етичні), події (здійснювані користувачами дії та їхні результати), інформаційні об'єкти (тексти, графіка, відеозаписи, з якими працюють користувачі). Важливим є те, що І. М. Розіна в запропонованій «студентоцентричній» моделі традиційного освітнянського середовища вказує на його

трансформацію під впливом інформаційно-комунікативних технологій, комп'ютерно-опосередкованої комунікації. У результаті формується інтегроване освітянське інформаційно-комунікаційне середовище з розподіленими ресурсами і комунікативною інфраструктурою підтримки різноманітних освітянських спільнот. Але в цій моделі немає чіткого розмежування понять «комунікаційне середовище» і «комунікаційний простір». Для подальшого практичного втілення цієї моделі бракує необхідного рівня її конкретизації, зокрема структурних елементів простору.

Розуміння наповнення і значення структурних елементів КС освітнього простору є особливо актуальним для навчального закладу в процесі запровадження інноваційних освітніх технологій, оскільки проектування освітнього простору — організаційна основа інноваційного розвитку закладу освіти. Національний стандарт України «Системи управління якістю. Настанови щодо застосування ISO 9001:2000 у сфері освіти (IWA 2:2007, IDT)» містить таке твердження: «Навчальний заклад має планувати різні стадії освітянської послуги, охоплюючи проектування та розробку методів навчання, проектування, розробку, критичне аналізування та перегляд навчальних планів і програм, заходи з оцінювання та контролювання навчання, діяльність допоміжних служб, розподіл ресурсів, критерії оцінювання та процедури поліпшування, щоб досягати бажаних результатів».

Таким чином, з'ясовано необхідність посилення зв'язків теоретичних доробок сучасного соціально-комунікаційного знання з прикладними розробками щодо формування комунікаційного середовища. З точки зору новітніх соціально-комунікаційних досліджень, воно постає складним, багатоелементним утворенням. Комунікаційне середовище є структурною основою комунікаційного простору. На основі зазначеного вище, структура феномену комунікаційного середовища освітнього простору містить два компоненти: «комунікаційне середовище» й «освітній простір».

Під час проектування освітнього простору навчальному закладу та управління його розвитку доцільно зважати на структуру комунікаційного середовища: техніко-технологічну базу забезпечення комунікаційного процесу; сферу руху соціально значущих повідомлень різної субстанціональності; сферу смислонасиченості соціальних повідомлень; організаційно-функціональну сферу підтримки комунікаційної взаємодії; сферу узгодження цілей, зворотного зв'язку і єдності в сприйнятті змісту комунікаційних повідомлень.

Подальші напрями дослідження пов'язані з поглибленням фундаментальних для теорії соціальних комунікацій питань щодо

характеристики комунікаційного середовища, уточнення його складу та властивостей, впливу на стан і властивості комунікаційного простору суспільства й його окремих підсистем.

Список літератури

1. Абдеев Р. Ф. Философия информационной цивилизации: учеб. пособие. / Р. Ф. Абдеев. — М. ВЛАДОС, 1994. — 336с.
2. Арский Ю. М. Инфосфера / Ю. М. Арский, Р. С. Гиляревский, А. И. Чёрный. — М. : ВИНТИ, 1996. — 490 с.
3. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: опыт социального прогнозирования: Пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. — М. : Academia. 1999. — 783 с.
4. Зотов В. В. Становление информационно-коммуникационной среды современного общества: социологический анализ институциональных трансформаций : моногр. / В. В. Зотов. — Курск: Изд-во Курск ГТУ, 2007. — 232 с.
5. Зотов В. В. Информационная картина мира и информационно-коммуникативная среда: проблемы взаимосвязи в современном обществе / В. В. Зотов, Е. И. Боев // Вопросы культурологи. — 2008. — №11. — С. 14–16.
6. Иванов В. Н. Массовая коммуникация в условиях глобализации / В. Н. Иванов, М. М. Назаров // Социол. Исследования. — 2003. — №10. — С. 20–29.
7. Ильганаева В. А. Гармонизация культурной среды в условиях информатизации общества. / В. А. Ильганаева. — К. : Ред. Журналу «Бібліотечний вісник», 1996. — С. 48–57.
8. Ильганаева В. А. Социальные коммуникации (теория, методология, деятельность): словарь-справочник / В. А. Ильганаева. — КП: «Городская типография», 2009. — 392 с. — С. 51–52.
9. Ильганаева В. А. Влияние информатизации на культурогенез современного общества / В. А. Ильганаева // Бібліотекознавство. Документознавство. Информологія, 2004. — №1. — С. 58–62.
10. Кашкин В. Б. Введение в теорию коммуникации / В. Б. Кашкин Воронеж : Изд-во ВГТУ, 2000.
11. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура: пер. с англ. / М. Кастельс. — М. : ГУ ВШЭ, 2000.
12. Коммуникационная среда [Электронный ресурс] // Википедия : свобод. энцикл. — Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org>. — Заглавие с экрана.
13. Конечкая В. П. Социология коммуникации : учеб. — М. : Международный университет бизнеса и управления, 1997. — С. 304.
14. Михайлов В. А. Особенности развития информационно-коммуникативной среды современного общества / В. А. Михайлов, С. В. Михайлов // Актуальные проблемы теории коммуникации : сб. науч. тр. — СПб., 2004. — С. 34–52.
15. Константиновский Д. Л. Институт образования в меняющейся реальности / Д.Л. Константиновский // Россия реформирующаяся: Ежегодник — 2002 / [под. ред. Л.М. Дробижевой]. — М. : Институт социологии РАН, 2002.

16. Почепцов Г. Г. Теория и практика коммуникации. / Георгий Почепцов. — М.: Изд-во «Центр», 1998. — 349с.
17. Почепцов Г. Г. Коммуникативные технологии двадцатого века / Г. Г. Почепцов. — М.: Реал-бук; К. Ваклер, 2000. — 352 с.
18. Розина И. Н. Педагогическая компьютерно-опосредованная коммуникация как прикладная область коммуникативных исследований [Электронный ресурс] / И. Н. Розина. — Режим доступа: http://ifets.ieee.org/Russian/depositary/v8_12/html
19. Седов Е. А. Эволюция и информация / Е. А. Седов. — М.: Наука, 1974. — 232 с.
20. Семенюк Э. П. Социокультурная интеграция человечества и информатики // НТИ. Сер.1. — 2009. — №1. — С. 1–12.
21. Скорик Г. В. Человек в информационном обществе: проблема идентификации: дис. ... канд. философ. наук. — Томск, 2008. — 147 с.
22. Соколов А. В. Общая теория социальной коммуникации : учеб. пособие / А. В. Соколов. — СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 2002 г. — 461.
23. Соколов А. В. Социальные коммуникации : учеб.-метод. пособие / А. В. Соколов. — ИПО Профиздат, 2001. — С. 121.
24. Социальные технологии : толковый слов. / отв. ред. В. Н. Иванов. — М.: Луч; Белгород: Центр соц. технологий, 1995. — 309 с.
25. Соціологія освіти: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. О. Л. Скідіна, І. М. Гавриленка, Ю. І. Яковенка. — 2-ге вид., доп.і перероб. — Запоріжжя: КПУ, 2009.
26. Цимбалару А. Д. Компонентно-структурний аналіз поняття «освітній простір» // http://www.rusnauka.com/20_PRNiT_2007/Pedagogica/23997.doc.htm
27. Швидка О. Б. Еволюція комунікаційного середовища як чинник розвитку інформаційного суспільства / О. Б. Швидка // Вісн. Харк. держ. акад. культури. — Х., 2010. — Вип. 29. — С. 50–58.
28. Швидка О. Б. Історіографія дослідження еволюції комунікаційного середовища інформаційного суспільства / О. Б. Швидка // Освіта регіону : політологія, психологія, комунікації : укр. наук. журн. — 2010. — № 3. — С. 170–176 : табл.
29. Шрейдер Ю. А. Социокультурные и технико-экономические аспекты развития информационной среды / Ю. А. Шрейдер // Информатика и культура. Новосибирск, 1990. — С. 50–82.
30. Юзвішин І. Й. Інформаціологія або закономірності інформаційних процесів та технологій в мікро- та макросвітах Всесвіту / І. Й. Юзвішин; пер. з рос. С. І. Зайцева. — 4-е вид., випр. — Луганськ, 1999. — 203 с.
31. Хуторский А. В. Виртуальное обучение: настоящее и будущее [Электронный ресурс] / А. В. Хуторский. — Режим доступа: <http://www.zhurnal.ru/6/khutorskoy.htm>
32. Чепак В. В. Освітній простір України в контексті глобалізаційних процесів [Електронний ресурс] / В. В. Чепак. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Staptp/2009_42/files/42_31Chepak.pdf

Надійшла до редакції 15.12.2011 р.